

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

UAB Universitat Autònoma
de Barcelona

Evolució del procés de desindustrialització i terciarització mallorquí, 1950-1973

Autor: Miquel Arguimbau Melià

Tutora: Núria Mallorquí Ruscalleda

Curs 2020-2021

Treball de Recerca del Màster en Història Econòmica

Facultat d'Economia i Empresa (UB, UAB)

RESUM: Els primers signes d'obertura del règim franquista, a partir de la dècada de 1950, van impulsar canvis en l'estructura econòmica d'Espanya i de les seves regions. En el cas de Mallorca, aquesta obertura econòmica portarà a una desindustrialització i una terciarització de la seva economia. Amb l'objectiu d'explicar les causes econòmiques i socials que van impulsar aquests canvis en l'economia mallorquina, aquest treball utilitza fonts primàries i secundàries per explicar l'efecte que les polítiques econòmiques nacionals i internacionals del període van tenir sobre l'oferta i la demanda del sector serveis en general, i del sector turístic en particular. Les dades mostren que el creixement del sector turístic mallorquí no és només conseqüència de les polítiques econòmiques nacionals i internacionals implantades, sinó que hi va haver altres factors com la història més recent de l'economia mallorquina o la flexibilització econòmica de l'empresariat mallorquí que hi van tenir també un paper fonamental.

Paraules clau: terciarització, desindustrialització, turisme, Mallorca

ABSTRACT: The beginnings of the Franco regime in the 1950s promoted changes in the economic structure of Spain and its regions. In the case of Mallorca, this economic change led to deindustrialisation and an outsourcing of its economy. With the aim of explaining the economic and social causes that drove these changes in the Mallorcan economy, this work uses primary and secondary sources to explain the effect that the national and international economic policies of the time had on the supply and demand of the service sector in general, and on the tourism sector in particular. The data shows that the growth of the Mallorcan tourism sector is not only a consequence of the national and international economic policies implemented at the time, but that other factors were involved, such as the most recent history of the Mallorcan economy where the economic flexibility of the Mallorcan business community also played an important role.

Key words: outsourcing, deindustrialisation, tourism, Mallorca

*Agrair a la Dra. Núria Mallorquí Ruscalleda, tutora d'aquest Treball Final de Màster per la seva dedicació, suport i ajuda al llarg d'aquest temps. Vull agrair, també, al Dr. Carles Manera Erbina per compartir els seus coneixements i haver-me fet de guia durant el treball.

Índex

1. Introducció.....	3
2. Context històric.....	5
2.1 Desindustrialització.....	5
2.2. Períodes del règim franquista.....	6
2.3. Canvi del model econòmic estatal	9
2.4. El “boom” turístic.....	11
3. Estudi de cas. El procés desindustrialitzador i l’auge de les activitats turístiques a Mallorca.....	13
3.1. Teoria de desindustrialització de Mallorca.....	14
3.2. Diferències entre les illes del Mediterrani Occidental.....	15
3.3. Evolució dels diferents sectors econòmics illencs.....	18
3.3.1. El sector primari i el sector secundari	18
3.3.2. El sector terciari i la construcció.....	25
4. Conclusions.....	33
Bibliografia.....	35

1. Introducció

Després de la gran industrialització de finals del segle XIX i principis del XX de gran part dels països capitalistes occidentals, els canvis tecnològics i la deslocalització d'algunes d'aquestes indústries a d'altres regions amb costos laborals més baixos ha transformat el sistema productiu i la demanda de treballadors de la majoria de les regions industrialitzades. Algunes d'aquestes regions han sofert un procés de desindustrialització amb la conseqüent pèrdua de pes sobre el total de la producció industrial nacional, d'altres han aconseguit reorientar la seva producció cap al sector serveis, aprofitant així els seus recursos per oferir nous serveis cada vegada més demandats per una població amb una creixent capacitat adquisitiva. Aquest últim cas és, per exemple, el cas de Mallorca on tot i que les activitats industrials es van desenvolupar de manera tardana, a mitjans del segle XIX, i per un període curt de temps, a partir de la dècada de 1960 es produeix un increment del sector turístic i una reducció del sector industrial (Manera i Navinés, 2018).

Amb l'objectiu de conèixer com els sectors tradicionals de l'economia mallorquina es reorienten cap a un nou sector de serveis, el sector turístic, aquest estudi analitza les causes i l'evolució del procés de desindustrialització i terciarització de l'economia mallorquina. La recerca es centre en el període que va des dels primers signes d'obertura econòmica, a partir de 1950, durant el Règim franquista, fins a l'esclat de la primera crisi del petroli, l'any 1973, que provoca un retrocés de l'arribada de turistes a l'illa.

La hipòtesi a demostrar és que el procés de desindustrialització i terciarització de l'economia mallorquina es va donar a partir de causes molt diverses, com són els factors econòmics i socials tant externs com interns, l'estructura de flexibilització econòmica i les condicions geogràfiques i naturals. Per contrastar la hipòtesi s'analitzen les conjuntures econòmiques i socials internacionals i regionals que han influït en aquest procés, i els principals factors pels quals Mallorca va saber aprofitar les seves condicions geogràfiques i naturals, i la seva estructura de flexibilització econòmica que s'havia acumulat al llarg de la seva història per tal d'aconseguir aquest procés de terciarització sense perdre tota la seva capacitat de generació de riquesa tot i la pèrdua de part de les seves activitats industrials.

Aquest treball és rellevant per a poder entendre primer com es pot produir un canvi total d'una estructura econòmica regional, i segon, els factors que hi incideixen i de quina manera evoluciona. Gràcies al desenvolupament d'estudis de cas, com és l'exemple del present treball de Mallorca, es dota d'evidència empírica a les investigacions d'història econòmica.

Per a la realització d'aquest estudi s'ha utilitzat el mètode d'història econòmica tradicional, amb gran influència de la història de les economies regionals. S'ha partit de construir la hipòtesi per tal de comprendre el desenvolupament de l'economia mallorquina durant l'època franquista, seguint un fil explicatiu a partir de coneixements i dades, i buscar evidència empírica que prové de fonts primàries i secundàries per tal de respondre i recolzar la qüestió fonamental del treball. Les dades utilitzades s'han extret dels arxius de la *Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, l'Arxiu del Regne de Mallorca, de FEDEA¹ i l'*Instituto de Análisis Económico* (CSIC²) i de la literatura existent. A més, les informacions qualitatives han servit per arribar més enllà del que les dades numèriques han pogut aportar.

El treball arranca amb la secció 2, el context històric. Aquest apartat està estructurat en quatre capítols: la desindustrialització, els períodes del règim franquista, el canvi del model estatal, i el "boom" turístic. A la secció 3 es realitza l'estudi de cas, el procés desindustrialitzador i l'auge de les activitats turístiques a Mallorca. Aquesta secció està formada per la teoria de desindustrialització de Mallorca, les diferències entre les illes del Mediterrani Occidental i l'evolució dels diferents sectors econòmics, el qual està dedicat primerament a veure el sector primari i secundari, i després el sector terciari i la construcció. Es finalitza amb les conclusions.

¹ *Fundación de Estudios de Economía Aplicada*

² *Consejo Superior de Investigaciones Científicas*

2. Context històric

2.1 Desindustrialització

Des del darrer terç del segle XVIII, amb els inicis de la Primera Revolució Industrial a Anglaterra fins ara hi ha hagut canvis econòmics, socials i culturals profunds, els quals s'han anat estenent arreu d'Europa i, en gran mesura, arreu del món. Els efectes d'aquests processos de transformació i de canvi econòmic estructural a les economies regionals varien segons les condicions i l'evolució particular d'aquestes economies (Parejo, 2001). Tot i que durant els inicis de cada Revolució Industrial hi ha regions que s'han industrialitzat, també existeixen casos amb un procés de canvi econòmic i social cap a la desindustrialització.

S'entén per desindustrialització aquell procés de canvi econòmic i social que pateix una economia industrialitzada caracteritzat per la baixada de la producció i de la població ocupada en el sector industrial. En algunes regions, aquesta baixada del sector industrial pot anar acompanyada d'una transformació de les activitats econòmiques, amb un creixement de les activitats del sector terciari, i per tant, d'un procés de terciarització. En aquests darrers casos, on les activitats terciàries guanyen pes dins l'economia, la desindustrialització no suposa una situació de crisi, sinó que obra una nova via de desenvolupament econòmic. Aquest és el camí que va seguir Mallorca durant l'època daurada del capitalisme.

La pèrdua de competitivitat del sector industrial mallorquí i l'augment de les preferències del mercat mallorquí per productes estrangers de més qualitat i/o més barats, va contribuir al desenvolupament del sector turístic mallorquí. La industrialització de moltes regions europees després de la Segona Guerra Mundial, amb un fort increment de competitivitat a nivell internacional, va provocar també el procés de transformació econòmica de moltes regions que no tenien la capacitat d'ajustar-se a les noves tecnologies més productives adoptades. Algunes d'aquestes regions amb dificultats per adaptar-se a les noves tecnologies, com és el cas de Mallorca, van aprofitar el *boom turístic* que hi va haver en l'àmbit europeu a partir de la segona meitat del segle XX i van apostar per incrementar l'oferta turística, reinventant-se econòmicament parlant, i apostant per la terciarització.

L'objectiu d'aquest treball és conèixer com i perquè es produeix el procés de desindustrialització i de terciarització que pateix Mallorca durant l'època daurada del capitalisme, durant la fase del *desarrollismo* franquista.

2.2. Períodes del règim franquista

Per poder entendre el paper de les polítiques econòmiques franquistes sobre el desenvolupament dels models econòmics regionals espanyols, cal entendre les diverses etapes del Règim Franquista i els canvis en les seves polítiques econòmiques. En el cas particular de Mallorca, el més rellevant és centrar-se en l'anàlisi de les polítiques que ajudaren a promoure o a fer créixer la terciarització i l'oferta de serveis per al turisme de masses. Amb aquest objectiu, aquest apartat presenta les principals línies seguides per les polítiques econòmiques que es van desenvolupar durant les diferents etapes del franquisme, tant en l'àmbit nacional com internacional.

La primera etapa franquista, durant la dècada de 1940, es caracteritza pel model autàrquic i intervencionista. En aquest període, el sector turístic es trobava en un context de decreixement, ja que els moviments turístics internacionals i nacionals havien minvat molt degut a les conseqüències de la Guerra Civil espanyola i la Segona Guerra Mundial (Vallejo, 2011). A més, a la segona meitat d'aquesta dècada, Espanya es troba en un context inflacionista provocat per l'augment dels preus exteriors, a causa de l'increment de la demanda internacional (Nacions Unides, 1951)³. Aquest procés inflacionista influeix negativament sobre la capacitat d'Espanya per atraure turisme estranger (Pellejero, 2002).

Els dirigents espanyols d'aquest període consideraven el turisme com una activitat fonamental pel desenvolupament estatal (Vallejo, 2011). Tot i així, les polítiques aplicades i les relacions internacionals d'aquesta etapa no eren favorables a l'arribada de turistes: el bloqueig internacional que patia el país per part dels països occidentals capitalistes, la falta de mitjans de transport connectats amb l'exterior o la implementació de preus establerts per part del govern i la conseqüent inflació en són alguns exemples (Pellejero, 2002).

³ Idea extreta del resum de l'Informe *United Nations. Department of Economic Affairs, Research and Planning Division. Economic Commission for Europe Economic Survey of Europe in 1950*. Ginebra, 1951, publicat a la *Revista de Economía Política* (<https://dialnet.unirioja.es/download/articulo/2495530.pdf>)

El segon període comprèn des de l'inici dels anys cinquanta fins al 1959, any en el qual es va desenvolupar el *Plan de Estabilización*. En aquesta etapa prèvia a la implantació de les polítiques estabilitzadores, ja es van poder entreveure certs canvis a les polítiques econòmiques que van afavorir el creixement econòmic que no s'havia aconseguit durant el període més autàrquic. La següent taula (Taula 1) mostra com des de 1955 fins 1958 hi ha un creixement del Valor Afegit Brut real (VAB real) en tots els sectors. El creixement més important del VAB real és en el sector de la 'Mineria, energia i aigua' (49,5%) i en el sector 'Agricultura i pesca' (40,5%). En el sector 'Servei venda sense sanitat i educació' també té un creixement important durant aquest període (19,6%), mentre que en els sectors 'Indústria manufacturera' i 'Construcció' el creixement és inferior als dos dígits, essent del 6,04% en el primer sector i del 4,6% en el segon.

Taula 1. VAB real per sectors (en milers d'euros)⁴

	1955	1956	1957	1958
Agricultura i pesca	152.215	172.882	189.356	213.780
Mineria, energia i aigua	21.107	24.697	27.617	31.557
Indústria manufacturera	261.608	261.163	251.210	277.401
Construcció	191.968	190.028	181.918	200.841
Serveis venda sense sanitat i educació	1.353.012	1.443.478	1.489.372	1.618.801

Font: FEDEA i *Instituto de Análisis Económico*

Tot sembla indicar que les noves polítiques aplicades ja a finals de la dècada de 1950 estaven motivades per la manca de subministraments bàsics del període anterior i per la necessitat d'equilibrar la balança comercial que havia estat negativa de forma continuada des de 1946 i arribant a valors superiors als 10 milions de dòlars a la dècada de 1950 (Martínez, 2003). Tanmateix, referent a aquest últim factor, cal esmentar que encara hi ha cert debat entre els investigadors sobre si l'origen de les principals partides compensatòries dels dèficits que patia la balança comercial prové de l'espontaneïtat del moment, amb l'auge turístic internacional i l'adaptació del mercat per part dels empresaris, i no tant de les mesures econòmiques preses per part de l'administració franquista (Vallejo, 2011).

El dèficit de la balança comercial es remunta a l'etapa autàrquica de la dictadura franquista. En aquells moments, tot i l'aparent estructura econòmica destinada a abastir les necessitats bàsiques de la població, hi havia manca de recursos i béns de consum,

⁴ VAB real (valor afegit brut a preus bàsics, mesurat a preus constants (milers d'euros del 2016). Dades de FEDEA i *Instituto de Análisis Económico*

degut a la incapacitat nacional de proveïment a la totalitat de la societat. Durant aquesta etapa, tot i no tenir un sector turístic potent i sòlid, les activitats turístiques ja compensaven part del dèficit comercial estatal, tal i com mostren les dades i com suggereixen escrits per part del *Boletín Oficial del Estado (BOE)* (Vallejo, 2011). L'any 1940 el saldo de la banca de turisme i viatges era de 4,03 milions de dòlars, 2,25 l'any 1942 i 4,45 l'any 1944. A partir de 1947 el saldo positiu d'aquesta balança ja és de més de 10,18 milions de dòlars i a partir de 1953 és de més de 90 milions de dòlars, assolint l'any 1954 un valor de 108,85 milions de dòlars (Martínez, 2003).

Les noves polítiques van incentivar la producció i el consum estatal, deixant de banda les mesures més intervencionistes i obrint parcialment el comerç exterior i facilitant l'entrada de turistes. En aquesta segona etapa, tot i la continuïtat de les polítiques econòmiques pel que fa a la intervenció en el sector turístic i la poca dotació pressupostària destinada a les seves activitats, el turisme va incrementar el seu paper en el desenvolupament econòmic nacional (Vallejo, 2011), aportant un 25.6% del VAB real l'any 1959.

La tercera etapa és la etapa objecte d'estudi d'aquesta cerca, és l'etapa en la qual es desenvolupa el procés de desindustrialització i de terciarització i inclou el període des dels anys seixanta fins a la primera crisi del petroli, el 1973. El dràstic canvi del panorama energètic mundial a partir de 1973, amb l'augment desmesurat dels preus i la reducció de la oferta de productes petrolífers va tenir grans efectes en l'economia mundial, amb una caiguda de l'economia, de les inversions empresarials i uns efectes inflacionistes molt importants (*Consejo Nacional de Empresarios*, 1975).

Aquesta última etapa, fins a 1973, es caracteritza pel gran creixement econòmic estatal, en gran part, a partir del boom turístic. El creixement econòmic mallorquí durant aquest període va ser sostingut, i tot i tenir elements agrícoles i industrials considerables, es va fonamentar en la ràpida expansió del turisme de masses a la regió. Una dada rellevant per entendre el gran impacte del turisme a l'economia mallorquina és que l'any 1972 van allotjar-se més de 28 milions de viatgers als hotels de Mallorca⁵.

Pel que fa a l'agricultura, l'any 1974 es van cultivar més de 540 mil hectàrees, sumant les terres cultivades, de secà i de regadiu (Salvà, 2003). En referència a les activitats manufactureres el valor de la producció formal de la indústria balear d'aquell any va ser

⁵ FEDEA i *Instituto de Análisis Económico*

de 6.637 milions de pessetes⁶, essent les activitats econòmiques més afavorides per l'arribada turística a l'illa el comerç, l'hostaleria, els transports i les comunicacions, que l'any 1973 van originar un VAB reals de més de 3.770 milions d'euros⁷. Aquest creixement de la resta de sectors econòmics són els que porten a considerar l'auge del turisme com el principal promotor del model de desenvolupament estatal, on té majors implicacions a les regions que s'adequaven més a les demandes turístiques del moment, com és el cas mallorquí (Vallejo, 2015).

Però cal que també tinguem en compte que la consolidació d'aquest sector terciari es veu motivada pel boom del sector serveis a nivell europeu gràcies a les polítiques keynesianes del moment. La introducció de les vacances pagades i les millors assistències socials proporcionades per l'Estat, entre d'altres, van fer créixer la demanda turística, que va trobar a Mallorca les condicions de sol i platja que buscava. Segons l'estadística publicada l'any 1971 per la *Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, els resultats de Palma de Mallorca de les enquestes turístiques, sobre quins van ser els factors regionals que més van agradar als turistes, van ser un 54,4% el clima i el paisatge⁸.

2.3. Canvi del model econòmic estatal

El *Plan de Estabilización* o *Plan Nacional de Estabilización Económica* del 1959 suposa un punt d'inflexió ja que la implantació de les seves mesures va impulsar un gran creixement de l'economia espanyola⁹. L'objectiu del govern estatal amb l'aprovació d'aquest pla era l'estabilització de la situació econòmica espanyola del moment i l'obertura i la liberalització de l'Estat. L'estabilització era necessària per sortir de l'etapa d'estancament econòmic del país, sortint de l'aïllament internacional i de la crisi econòmica en què es trobava Espanya, i va suposar la devaluació del tipus de canvi de la pesseta, la liberalització de les importacions estatals i l'obertura del país a l'estranger, aconseguint augmentar les entrades de capital internacional (Blas i Baranda, 2019; Vallejo, 2015). Les mesures adoptades amb aquest pla van influir també en la progressió del desenvolupament turístic d'aquelles regions amb l'oferta turística que

⁶ *Memoria Comercial y de Trabajos del año 1965* realitzada per la *Cámara oficial de comercio, industria y navegación de Palma de Mallorca*.

⁷ FEDEA i *Instituto de Análisis Económico*

⁸ *Boletín de la Cámara oficial de comercio, industria y navegación – Año 1971*.

⁹ El *Decreto-Ley de Ordenación Económica de 21 de junio de 1959* aprova el *Plan de Estabilización*

més s'adaptava a les demandes del moment (Pellejero, 2002; Vallejo, 2011 i 2015). Amb aquest pla també es buscava afavorir l'exercici diplomàtic de l'Estat a l'exterior (Correyero, 2014). I per aconseguir-ho, el creixement de l'oferta turística era una bona eina per intentar millorar les relacions exteriors i les activitats diplomàtiques tant deteriorades durant les primeres etapes franquistes.

Amb el doble objectiu de millorar les relacions públiques de l'Estat a partir de l'exercici diplomàtic, i d'afavorir les activitats turístiques, el règim franquista va desenvolupar polítiques d'obertura econòmica (Rosendorf, 2014; Rodríguez, 2015). Per poder-ho dur a terme, la *Dirección General de Turismo* juntament amb aportacions de capital privat van fomentar la creació de carreteres i mitjans de transport públics i infraestructures d'hostalatge. D'aquesta manera s'impulsaven reformes de les activitats turístiques a més de demanar rebaixes de les taxes turístiques existents. Amb aquestes accions s'afavoria el sector turístic i es pal·liava la reticent perspectiva internacional sobre l'estat espanyol, millorant la seva diplomàcia. També es beneficiaven les relacions internacionals del país, tot afavorint l'arribada de turistes a partir de la creació de vincles amistosos amb periodistes estrangers, els quals impulsaven i difonien l'amistat diplomàtica espanyola (Correyero, 2014).

Aquesta obertura del país i la millora de les relacions internacionals, juntament amb l'ajust i l'estabilitat del tipus de canvi de la pesseta introduïdes pel *Plan Nacional de Estabilización* van acabar impulsant el creixement d'un sector turístic de platja i sol. L'establiment del tipus de canvi a una paritat de 60 pessetes per dòlar va suposar una devaluació de la pesseta del 42%, fet que va provocar l'abaratiment dels béns i serveis espanyols, fent-los més competitius. Un dels sectors on aquestes mesures econòmiques van tenir més impacte fou el sector turístic, el qual va veure com la seva capacitat d'atracció de turistes estrangers augmentava (Pellejero, 2002; Vallejo, 2011 i 2015). Entre l'any 1960, després d'haver-se aprovat el *Plan de Estabilización*, fins l'any 1973, l'arribada de turistes estrangers a l'estat espanyol va augmentar de manera exponencial (Taula 2). El pla va aprovar-se just abans de les onades turístiques anuals, amb l'objectiu d'aprofitar els ingressos econòmics derivats de l'activitat turística d'aquell mateix any (Vallejo, 2011).

Taula 2. Nombre de visitants per anys a Espanya (milions)¹⁰

Any	Nº visitants
1960	6,1
1961	7,4
1962	8,6
1963	10,9
1964	14,1
1965	14,2
1966	17,2
1967	17,8
1968	19,1

Font: *Boletín de la Cámara oficial de comercio, industria y navegación – Año 1971*. pp. 112.

Així doncs, el període del *desarrollismo* va ser l'etapa en la qual es va establir l'auge turístic internacional i la consolidació del sector turístic a Mallorca. Durant aquests anys, tot i que les importacions nacionals van créixer substancialment, les partides turístiques, juntament amb l'arribada d'immigrants i les inversions estrangeres, van poder compensar el desequilibri comercial que havia patit l'Estat durant tants d'anys (Vallejo, 2011).

2.4. El “boom” turístic

Un cop finalitzada la Segona Guerra Mundial (1945), el període de reconstrucció i de ràpid creixement dels països capitalistes que s'allargarà fins a la crisi del petroli de 1973 comporta importants canvis en el nivell de vida de la població europea i en els seus hàbits de consum, afavorint la corrent turística.

Aquest és el període de l'edat daurada del capitalisme. Aquesta etapa de creixement econòmic sostingut dels països capitalistes va deure's, principalment, a les polítiques keynesianes adoptades per la majoria dels països capitalistes (Barciela, 2005).

Els principals canvis político-econòmics adoptats pels països capitalistes europeus són el resultat del canvi de mentalitat de la població i dels dirigents polítics i del seu interès en mantenir una Europa sense conflictes. Aquest pensament generalitat s'internacionalitza gràcies a l'experiència viscuda amb la Primera i Segona Guerra Mundial. Aleshores, l'execució de polítiques que suposaven l'harmonització i la

¹⁰ Comptabilitzats a frontera, s'inclouen els excursionistes.

cooperació continental van afavorir el creixement i benestar de les economies nacionals i la disminució dels conflictes entre les classes socials (Barciela, 2005).

La crisi de 1929 ja va suposar el canvi de paradigma, però la Segona Guerra Mundial i la situació que es va viure durant les dècades posteriors amb la Guerra Freda augmenten les demandes de mesures socials per part de la població i són el detonant d'aquests canvis en les polítiques econòmiques i socials que, al final, acaben portant al creixement del sector turístic.

Les mesures de caràcter keynesià adoptades pels Estats van ajudar a mantenir l'ocupació i a incrementar la demanda, promovent, així, el creixement econòmic (Barciela, 2005), i de forma notòria, l'auge turístic que va sorgir durant aquest període.

A més de les polítiques keynesianes, va ser fonamental l'impuls econòmic que va portar el Pla Marshall. Encara que l'objectiu dels Estats Units amb aquest pla era contenir l'ascens dels partits comunistes, el Pla Marshall va provocar la consecució d'un progrés econòmic, el desenvolupament dels països aliats i l'obertura econòmica internacional. Incentivant, d'aquesta manera, la demanda de béns i serveis superiors per part de la població i la demanda turística arreu d'Europa.

La contra argumentació de Keynes a la idea que l'economia de lliure mercat genera plena ocupació, juntament amb el gran pes que la demanda agregada té a l'economia van ser les principals teories que portaven a la intervenció de l'Estat en les polítiques econòmiques per aconseguir revertir la situació de desocupació, inestabilitat de preus i els reclams per part de la població d'aconseguir més benestar social.

Les principals polítiques socials que van posar-se en pràctica arreu dels països capitalistes occidentals i que van provocar la riada turística van ser les més relacionades amb l'objectiu redistributiu de la renda. Les més rellevants per entendre com va créixer la demanda turística són el sou mínim, la universalització de les vacances i la regulació de les jornades laborals. Amb aquestes polítiques de caire keynesià es va incentivar el consum i es va millorar els nivells de vida de la població i, per tant, la seva demanda d'oci, tot creant una demanda turística generalitzada molt potent (Manera i Navinés, 2018). Per tant, els canvis econòmics i de la legislació laboral que es van posar en pràctica a escala internacional són alguns d'aquests factors que van fomentar un impuls de la demanda turística. Les idees d'aquesta universalització del dret a les vacances ja es troba a la mateixa època de postguerra. El 1948, les Nacions Unides, creada per la

cooperació entre nacions, declara a l'article 24 de la Declaració Universal dels Drets Humans que *“Toda persona tiene derecho al descanso, al disfrute del tiempo libre, a una limitación razonable de la duración del trabajo y a vacaciones periódicas pagadas”*¹¹.

El resultat d'aquests canvis és un augment de la demanda turística de la qual Mallorca es va veure molt afavorida. Tot i que el Pla Marshall no aportés ajudes directes a Espanya, sí que la va beneficiar indirectament, sobretot a les zones turístiques, com és el cas de Mallorca. La reconstrucció dels països del continent europeu i les polítiques aplicades per aconseguir-ho van provocar una riada turística que va trobar Mallorca com a destí idíl·lic.

El fet que aquesta demanda turística trobés a Mallorca com un dels destins més desitjats és degut a factors geogràfics, econòmics, socials i polítics. Pel que fa als factors geogràfics, la proximitat als principals països emissors de turistes i les condicions climàtiques i el litoral ple de platges són els principals reclams de les demandes dels nous turistes dels països europeus. A nivell polític i econòmic, les polítiques estabilitzadores que van provocar l'augment de competitivitat a nivell de preus i la política d'oferta turística que va establir l'illa durant aquest auge de l'activitat són els factors més determinants per explicar el creixement d'aquesta demanda. Socialment, la redistribució de la renda i les noves activitats poblacionals a partir del nou model social de l'oci, aglomerant pràcticament tot el conjunt de la societat amb la possibilitat d'anar de vacances van ajudar a incrementar aquesta demanda.

Però, existeixen també factors d'oferta com l'experiència del mercat i de l'empresariat de la illa, i les infraestructures ja existent que van suposar un punt de partida per impulsar aquest ràpid creixement de les activitats turístiques (Manera i Navinés, 2018).

3. Estudi de cas. El procés desindustrialitzador i l'auge de les activitats turístiques a Mallorca

L'estabilització i l'obertura de l'economia espanyola juntament amb els canvis en la demanda de serveis turístics per part de la població europea en el període posterior a la Segona Guerra Mundial expliquen part del creixement de les economies regionals

¹¹ Resolució 217 A (III). París

basades en el sector serveis i, en especial, el sector turístic. Aquest apartat es centra en l'estudi del cas de Mallorca per mostrar els canvis que aquestes nova conjuntura econòmica suposa per una regió en la qual havien predominat els sectors tradicionals, com són el primari i el secundari, però que amb l'arribada de les polítiques keynesianes i l'Estat del Benestar als països capitalistes europeus, juntament amb la pèrdua de competitivitat industrial de la zona, va acabar consolidant una economia basada en el turisme.

3.1. Teoria de desindustrialització de Mallorca

Durant els anys posteriors a la Segona Guerra Mundial va esdevenir el nou model de societat europeu, a partir de les noves polítiques de benestar social, implantades en l'àmbit estatal, generalitzant-se arreu dels països capitalistes d'Europa. Aquestes noves polítiques, com ja s'ha comentat anteriorment, portaven beneficis socials a la societat, donant més estabilitat econòmica a les classes mitjanes i baixes, estimulants la demanda i, així, repercutint favorablement sobre el creixement econòmic. Les polítiques de caire keynesià van donar alternatives reals per a poder solucionar els destrets de sobreoferta, tant habituals dels cicles econòmics capitalistes.

Les principals polítiques econòmiques que es van desenvolupar en aquest període, i que afectaren directament al model econòmic mallorquí van ser la universalització de les vacances, la generalització del sou mínim, i altres mesures a nivell laboral que dotaven de més fermesa als beneficis socials. D'aquesta manera es va encetar el període de prosperitat econòmica del sistema capitalista, generant l'onada de demanda turística, que va generalitzar-se per tots els països europeus no socialistes.

A nivell conjuntural, Mallorca va perdre competitivitat industrial a nivell internacional. Aleshores, els empresaris mallorquins van trobar-se amb la necessitat d'augmentar la competitivitat a partir de la reinversió tecnològica industrial o bé apostar per les activitats turístiques, que eren tant demandades per la població nacional i internacional (Manera i Navinés, 2018). L'oferta de sol i platja de l'illa suposava també un atractiu addicional que s'adequava a les necessitats i demandes d'aquesta corrent turística. El resultat fou que, tot i que alguns empresaris van optar per reinvertir en maquinària industrial, una part d'ells van iniciar el camí cap a la terciarització dels seus negocis, dedicant grans partides cap a les activitats turístiques.

La situació econòmica que va provocar la consolidació del sector turístic a Mallorca va generar greus conflictes intersectorials amb el corresponent desplaçament de treballadors dels sectors primari i secundari cap al sector terciari en general i cap a les activitats destinades a cobrir les demandes turístiques en particular (Roca, 2010). Les millores salarials que podien trobar en aquest nou sector eren un bon reclam per atraure aquests treballadors (Roca, 2010). D'aquesta manera, es va produir un procés de modernització econòmica, orientant les activitats illenques cap al sector terciari, i provocant el declivi de la gran part de les tasques i ocupacions tradicionals mallorquines.

3.2. Diferències entre les illes del Mediterrani Occidental

Per tal de conèixer l'evolució del desenvolupament econòmic del conjunt insular del Mediterrani Occidental i per poder entendre les diferències regionals relatives a la terciarització de l'economia i el creixement del sector turístic i la peculiaritat de l'illa de Mallorca, en aquest apartat s'analitza l'economia de les Illes Balears, de Sicília, de Còrsega, de Sardenya i de Malta. A més, dins l'arxipèlag Balear també existeixen diferències regionals i característiques específiques que mostren els divergents camins econòmics de cada illa.

Històricament, les illes que formen part del mar Mediterrani Occidental han seguit models econòmics diferents (Manera i Garau, 2005). Tot i que en un primer moment, la condició d'illa sembli arrelada a les problemàtiques d'aïllament exterior i falta de dinamisme social, la realitat és que les comunicacions marítimes insulars proveeixen de rapidesa i competitivitat econòmica el transport de mercaderies i de persones, aportant rellevants contactes amb els mercats continentals. Aleshores, les illes amb més capacitat d'adaptació a les demanes dels mercats internacionals durant el transcurs de la història seran les que posteriorment estaran més preparades a l'hora de desenvolupar el sector turístic, quan la població continental així ho sol·liciti (Manera i Garau, 2005). Les illes Balears, i concretament Mallorca, és un exemple de regió amb gran experiència empresarial i de mercat que han contribuït a la consolidació del desenvolupament de les activitats turístiques.

Conèixer quina ha estat l'evolució dels sectors econòmics de les illes localitzades al Mediterrani Occidental és rellevant per entendre el procés de transformació econòmica d'aquestes regions. Tot i que aquestes illes han estat, històricament, orientades a les

activitats productives del sector primari, totes tenen característiques pròpies que han influït al canvi més o menys profund del model econòmic. Menorca i Malta, per exemple, són dos casos en els quals el sector secundari va esdevenir rellevant. Menorca i Malta van especialitzar-se en el sector secundari i, per tant, van mantenir les activitats industrials. Conseqüentment, l'efecte provocat per l'onada turística internacional a ambdues regions fou d'incidència menys intensa que a les altres illes estudiades (Manera i Garau, 2005). Contràriament, les activitats turístiques han tingut un major impacte a les illes de Sardenya, Sicília i Còrsega, illes caracteritzades per un nivell econòmic endarrerit. Aquest fet pot explicar-se per la manca de desenvolupament d'altres sectors que puguin fer front a la sòlida corrent turística europea que busca destins de sol i platja.

Les Illes Balears, i sobretot Mallorca i Eivissa, han estat positivament afectades per l'aprenentatge empresarial continu al llarg de la seva història. Aquest fet ha provocat millors condicions regionals per al desenvolupament d'una estructura social i econòmica destinada a abastir les demandes turístiques europees, sobretot a partir de 1960, cosa que ha provocat, també, un important sector de la construcció. L'experiència obtinguda pels empresaris de l'arxipèlag pot explicar-se per la seva capacitat a l'hora d'adaptar la seva oferta a les demandes internacionals, tot buscant la màxima competitivitat (Manera i Garau, 2005). La maduresa empresarial a l'hora de canviar del model econòmic tot buscant la maximització de beneficis, i la conseqüent polivalència de la força laboral regional han provocat la solidesa que han agafat les activitats turístiques a les Balears.

Centrant-nos amb els camins diferents de les illes de l'arxipèlag Balear, a principis del segle XX Mallorca i Eivissa ja van desenvolupar les capacitats i infraestructures necessàries per sostenir un model turístic potent, sobretot a partir dels anys 20 i 30. El marc socioeconòmic en el qual es movien ambdues illes eren la seguretat i la tranquil·litat que tenien que, juntament amb les condicions climàtiques i geogràfiques pròpies, resultaven un destí idíl·lic per l'arribada dels turistes europeus.

Mallorca tenia característiques propícies per a l'aparició i fortalesa del sector turístic, a partir de la consolidació empresarial orientada a les exportacions, experiència agafada durant els períodes anteriors (Méndez, 2020). Eivissa també els tenia, però no eren tant rellevants com en el cas mallorquí, ja que la Balear Major tenia millors comunicacions i majors capacitats inversores (Cirer, 2014).

Pel que fa a Mallorca, els principals factors que incideixen en el posterior desenvolupament i consolidació de les activitats turístiques són l'experiència empresarial i de mercat anteriors, que van servir d'antecedents pel futur desplegament de l'activitat terciària illenca dominant (Manera, 2003). Aleshores, és primordial comprendre les aportacions de la història econòmica, que ajuda a veure com durant les etapes anteriors al boom turístic, a Mallorca, ja es gestaven les vivències anteriors dels empresaris i treballadors, aconseguint formar una capacitat de contínua adaptació econòmica segons les conjuntures regionals i internacionals.

Els fets més rellevants per poder entendre per què la corrent turística dels anys seixanta es va assentar a Mallorca, cal revisar els inicis del sector turístic a l'illa. Amb el final de la Primera Guerra Mundial i la ràpida millora dels mitjans de transport i augment de la classe mitjana als països més desenvolupats, la demanda turística va abastar més capes de la societat, tot incidint en una major demanda d'hostals i hotels més modestos, a diferència dels anys anteriors, on eren majoritàriament hotels de luxe. Per tant, els nous visitants van passar a ser estrats més amplis i més massius amb menor capacitat econòmica (Méndez, 2020). Això, tenint en compte la infraestructura mallorquina destinada a les persones provinents de l'exterior, va beneficiar l'activitat turística illenca (Cirer, 2012). A més, les noves demandes turístiques de sol i platja, enfocant les vacances a la temporada estiuenca, va ser un dels factors més rellevants a l'hora de provocar el canvi de paradigma econòmic a l'illa de Mallorca (Larrinaga, 2015; Méndez, 2020).

Contràriament, l'illa de Menorca, tot i tenir característiques òptimes pel desenrotllament de l'activitat turística, es va mantenir dins les activitats econòmiques tradicionals menorquines, com és, principalment, el sector del calçat, i a nivell no tant rellevant el tèxtil, la metal·lúrgia i la fabricació naval¹². Durant els anys anteriors a la Guerra Civil espanyola, tot i que el sector agrícola de Menorca era imprescindible per l'economia illenca, els productes industrials de menorquins eren els que tenien més pes sobre el total d'exportacions (Casasnovas, 2006). El fet que Menorca sigui, juntament amb Malta, l'única illa industrial del Mediterrani Occidental permet entendre els divergents camins de models econòmics entre les diverses illes de l'arxipèlag Balear. A més de tenir pitjors comunicacions i pitjors xarxes de transport que Mallorca (Méndez, 2020),

¹² *Memoria de los trabajos realizados durante el año 1908* realitzada per la *Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Mahón. 1909.*

el fet de tenir un sector industrial més sòlid i de més rellevància fa que l'economia menorquina augmenti la seva oferta d'activitats turístiques a l'illa de forma més tardana.

Per tant, el procés de terciarització i creixement econòmic de Mallorca i Eivissa es va produir als inicis dels anys seixanta, generant canvis profunds en l'estructura de l'economia regional, gràcies a l'arribada turística i perdent rellevància dels sectors primaris i secundaris, amb l'excepció de la construcció. En canvi, el cas de transformació econòmica de Menorca, amb l'arribada de les activitats turístiques, s'identifica a partir del 1985, ja que el gran pes de la indústria, amb gran rellevància dels sectors tradicionals mallorquins, va endarrerir el procés de terciarització (Manera i Navinés, 2018).

3.3. Evolució dels diferents sectors econòmics illencs

3.3.1. El sector primari i el sector secundari

Els empresaris mallorquins s'han caracteritzat, a partir de finals del segle XIX, per la seva àmplia visió de mercat i el risc en les inversions econòmiques, fet que permetrà, posteriorment, la consolidació de la corrent turística dels anys seixanta. A partir del 1885 les exportacions mallorquines van créixer exponencialment, sobrepassant les conjuntures econòmiques, sobretot de la Gran Guerra i la Guerra Civil espanyola. En aquestes etapes, tot i tenir la major part de la població ocupada en el sector primari, l'illa va aconseguir un important creixement econòmic a partir de les activitats del tèxtil i del calçat, desenvolupant una sòlida estructura industrial insular (Manera, 2003).

A principis del segle XX, l'agricultura era el sector més rellevant per l'economia mallorquina, la qual estava formada per un gran percentatge de jornalers treballant al camp. A partir dels anys cinquanta, amb el canvi de model econòmic, i el creixement sostingut de les activitats turístiques, el sector primari va entrar en crisi perdent gran part de la mà d'obra que va veure's atreta per les expectatives laborals dels noves ocupacions (Binimelis, 2006). Entre el 1950 i el 1970 les ocupacions del sector primari van perdre més de 37.000 ocupats (Salvà, 2003). Tot i així, la pèrdua d'ocupació i el procés d'èxode rural del sector hauria pogut ser més dràstica, si no fos perquè una part important dels treballadors que van començar a les noves activitats turístiques provenien de l'exterior (González i Somoza, 2004). A més, durant l'època autàrquica i la posterior liberalització econòmica, l'agricultura mallorquina evoluciona de manera paral·lela a

l'agricultura peninsular, aplicant millores tècniques significatives i augmentant la competitivitat i el mercat.

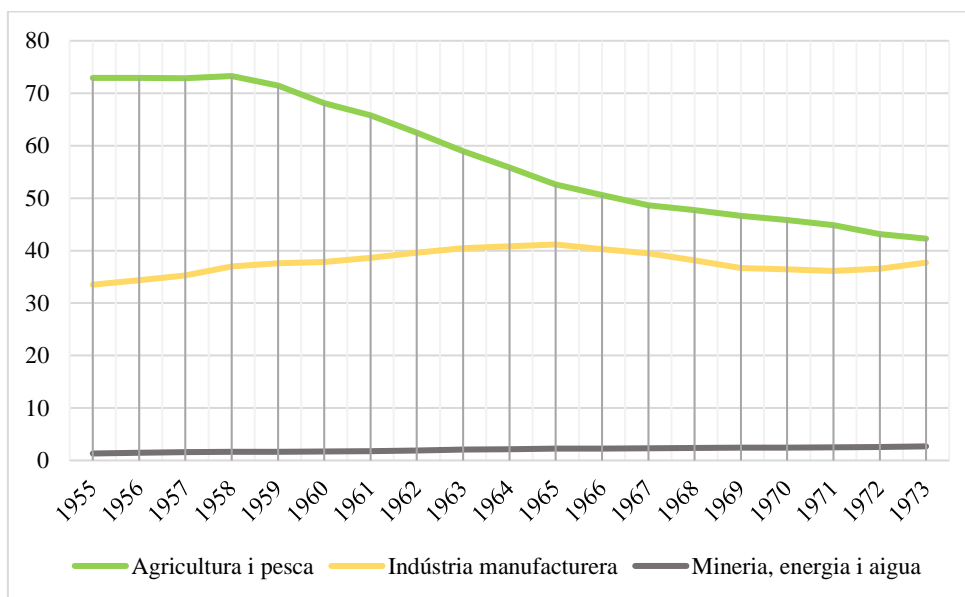
Aleshores, a partir dels primers signes d'obertura econòmica d'Espanya, durant els anys cinquanta, es considera que el sector primari té rellevants millores de productivitat, a partir de la nova maquinària adquirida a l'exterior. L'any 1959, l'agricultura i la pesca balear va generar més de 245 milions d'euros a preus constants del 2016, el qual va suposar el percentatge més elevat de contribució econòmica des del 1955 al 1973¹³.

Com a exemple d'activitats agrícoles que van aconseguir una forta embranzida durant el període de reconstrucció després de l'etapa autàrquica es troba la fàbrica La Fertilitzadora. Aquesta empresa va guanyar una rellevant quota de mercat gràcies a l'augment del consum d'adobs químics arreu del món i de la finalització de les restriccions elèctriques que hi havia en aquell moment, condicionant així, la represa de les tècniques de regadiu i de l'elevat nivell de producció. Vinculat a aquest augment productiu agrícola a Mallorca, es troben l'enfortiment dels tallers de construcció i reparació de maquinària agrícola a l'illa. A més, hi ha també una expansió dels conreus comercials, dels quals destaca l'ametlla, imprescindible per l'abastiment d'energia a partir de la crema de les seves clovelles (Roca, 2010).

Els incentius laborals de les quals estaven dotades les ocupacions de les activitats turístiques i la construcció (sectors punta i d'elevat creixement en aquest període, amb millores salarials i laborals) i l'increment de productivitat agrícola (la qual provocava una manca de necessitat de mà d'obra al sector primari) van causar la caiguda d'ocupació agrícola mallorquina durant les dues darreres dècades del règim franquista (Gràfic 1).

¹³ FEDEA i *Instituto de Análisis Económico*

Gràfic 1. Nombre d'ocupats dels sectors 'Agricultura i pesca', 'Indústria manufacturera' i 'Mineria, energia i aigua' (milers de persones)

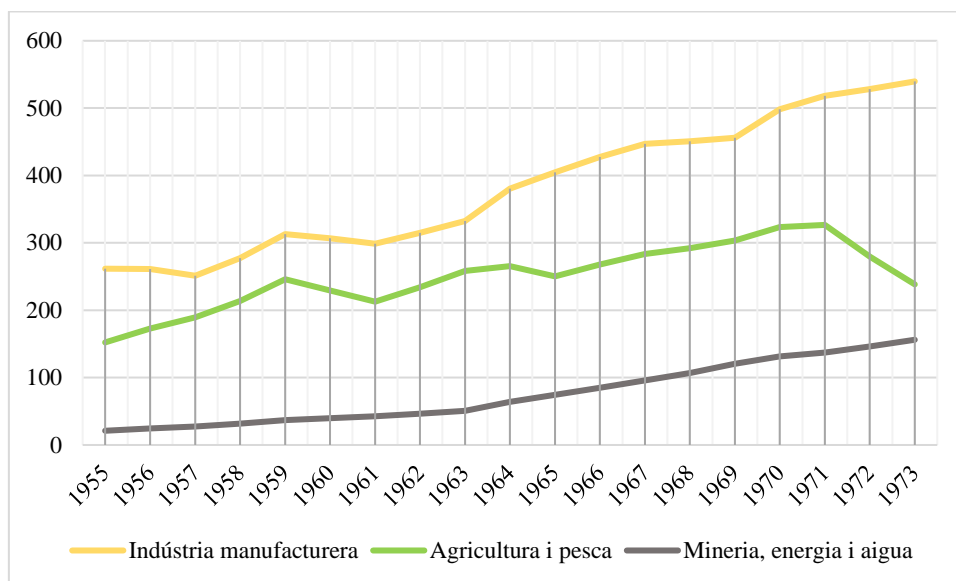
Font: FEDEA i *Instituto de Análisis Económico*

Tot i que entre el 1955 i el 1959, any en que es desenvolupa el *Plan de Estabilización*, l'ocupació de les activitats agrícoles i pesqueres decauen, a partir del 1959 i fins el 1973, Mallorca va perdre 29 mil treballadors d'aquests sectors, el que implica una baixada d'ocupació d'aquest sector del 40,8%. Conseqüentment, durant aquest període, les ocupacions agrícoles i pesqueres passen d'un 39,2% del total d'ocupacions mallorquines a un 16,4% (Gràfic 1).

Encara que aquesta davallada dels nivells d'ocupació sigui de gran rellevància pel sector, la millor competitivitat que aconseguixen els agricultors, a més de l'expansió del mercat per a poder vendre els productes, suposa un fort augment del VAB real d'aquestes activitats, passant de 152 a 238 milions d'euros (Gràfic 2)¹⁴.

¹⁴ VAB real (valor afegit brut a preus bàsics, mesurat a preus constants (milions d'euros del 2016))

Gràfic 2. VAB real dels sectors 'Agricultura i pesca', 'Indústria manufacturera' i 'Mineria, energia i aigua' (milions d'euros)

Font: FEDEA i *Instituto de Análisis Económico*

Pel que fa a la indústria manufacturera mallorquina, l'origen d'aquestes activitats insulars es pot remuntar a partir de mitjans del segle XIX, la qual, tot i haver importat maquinària i tècniques estrangeres, sobretot angleses, es va industrialitzar gràcies a la coexistència de petits tallers i fàbriques i la consolidació dels sectors tradicionals mallorquins (Roca, 2010).

Les indústries més potents mallorquines durant les primeres dècades del segle XX eren la tèxtil i cotonera, el calçat, la molta mecànica farinera i la fabricació de maquinària industrial (Roca, 2010). Tot i que els anys anteriors a la Guerra Civil espanyola aquestes indústries van tenir un gran creixement, la indústria puntera era la tèxtil.

Per emfatitzar el rellevant pes dels models productius tradicionals, tenim com a exemple el sector del calçat. Aquest sector va mantenir-se punta a partir dels petits tallers tradicionals, i no va ser fins poc abans de la Guerra Civil en que van sorgir les primeres fàbriques sabateres de considerables dimensions (Roca, 2010).

Aleshores, els 50 anys anteriors a la Guerra Civil, l'illa ja tenia una força rellevant d'empresaris industrials i comercials dinàmics, els quals van ser capaços d'enllestir el procés industrialitzador modern, basat en els baixos costos de producció. L'any 1936 ja hi havia un 40% dels treballadors mallorquins dins les indústries secundàries, dada que mostra el gran pes industrial illenc (Roca, 2010). A partir de la finalització de la Guerra

Civil, tot i que hi ha alguns sectors que tenen un gran creixement, com és el del calçat, hi ha una rellevant davallada de demanda degut a la pèrdua dels mercats peninsulars i l'aïllament internacional a partir de l'esclat de la Segona Guerra Mundial.

Tanmateix, la causa més significativa de l'aturada del creixement industrial mallorquí són les polítiques econòmiques que desenvolupa el Règim franquista, amb la implantació del model autàrquic, portant el desenvolupament industrial sostingut al llarg dels anys anteriors a una situació d'estancament. La gran dependència il·lenca de les primeres matèries exteriors, causa relacionada directament amb la política de supervivència que implementà el Règim, va provocar, també, l'aturada del creixement econòmic mallorquí. Aquestes circumstàncies, sumades a la falta d'abastiment de matèries primeres i de recursos energètics, i la davallada de demanda dels béns de consum provoquen un augment de l'economia submergida. Tot i l'augment de treballadors al sector informal, aquesta situació va provocar una important davallada de treballadors formals de la indústria (Roca, 2010) i una possible baixada dels interessos per part dels empresaris de seguir amb els negocis del sector secundari i reinvertir-los en altres sectors, com poden ser les activitats turístiques. Tot i això, el sector industrial mallorquí va poder sobreviure, amb gran pes de les activitats tèxtils i del calçat.

A finals de la dècada del 1940 Mallorca patia greus problemes de subministrament energètic. Les principals causes d'aquestes necessitats eren la baixa producció de matèries primeres d'alta qualitat per a la generació d'energia i la manca d'importacions d'aquests materials degut al model autàrquic de l'Estat espanyol. És per això que l'illa desenvolupa un creixement de sostracció de carbó, tot i ser de mala qualitat, i de producció d'ametlles, les quals poden generar energia a través de la crema de les seves clovelles. La indústria dels ametllers va contribuir a la producció d'energia a les fàbriques tèxtils i de calçat. També s'abasteix de millor maquinària generadora de més càrrega energètica capaç d'abastir més volum de la producció industrial insular. Aquest és el cas, per exemple, de la instal·lació de motors de gasogen a les fàbriques tèxtils o de calçat. Aleshores, les innovacions tecnològiques de les activitats extractives expliquen, en part, el manteniment de les activitats tèxtils i de calçat a l'illa (Roca, 2010). Així i tot, aquesta problemàtica energètica de l'illa va provocar una baixada dels interessos empresarials al sector industrial, cosa que podria haver influït en la posterior reorientació de les inversions cap al sector turístic.

L'any 1947, a Palma, la *Junta Provincial de Ordenación Económico-Social de Baleares* va desenvolupar l'*Anteproyecto de Plan Económico (1947-1951)*, document dirigit a Francisco Franco per explicar la realitat econòmica, els problemes i les aspiracions de l'arxipèlag, fent èmfasi en la falta energètica i de primeres matèries que patien les Balears i mostrant la necessitat de reestructurar la política econòmica per poder afavorir els sectors illencs. Així i tot, aquest recull de les problemàtiques que patia l'illa no va servir per una millor gestió energètica de l'Estat espanyol. Sinó que és gràcies als canvis a nivell conjuntural, amb les polítiques més liberalitzadores i l'obertura del país amb la riada anticomunista que van permetre augmentar les importacions de fonts energètiques (Roca, 2010).

A partir del 1955 fins al 1973 les activitats mineres, energètiques i d'aigua van tenir un creixement ocupacional, doblant el nombre de treballadors a final d'aquest període. Es va passar de tenir 1.330 treballadors a 2.690 en aquestes activitats (Gràfic 1). A més, l'augment del valor afegit brut va multiplicar-se per set en aquesta etapa (Gràfic 2).

Centrant-nos en les dades numèriques de les activitats industrials durant aquests anys, l'ocupació va augmentar poc, passant de 33.500 treballadors formals el 1955 a 37.700 el 1973, amb un màxim de 41.200 l'any 1965. Tot i aquest augment, el percentatge de població mallorquina que treballava al sector secundari va anar disminuint durant els anys, amb una baixada total del 3,4 per cent arribats a la primera crisi del petroli (Gràfic 1).

El VAB real de la indústria manufacturera mallorquina, al igual que el sector primari, va gaudir d'un gran creixement, doblant la seva capacitat generadora de l'import obtingut (Gràfic 2). Emperò el gran creixement de les activitats terciàries a la regió van conduir a una pèrdua del pes econòmic que tenia el sector secundari, provocant una davallada de més del 4 punts percentuals de VAB real que generava aquest sector (Gràfic 2).

És a partir de la progressiva obertura estatal i la posterior arribada i consolidació del turisme de masses, juntament amb la pèrdua de competitivitat que moltes activitats industrials van perdre rellevància econòmica, conduint a un canvi estructural de l'economia illenca. És primordial comprendre les raons que van conduir al procés desindustrialitzador mallorquí a partir dels anys seixanta, ja que tot i els casos excepcionals en que moltes indústries mallorquines eren potencialment competitives, també van acabar desapareixent de manera progressiva (Roca, 2010).

La indústria manufacturera mallorquina es veu desbordada per la competència internacional del sector, amb nous materials i maquinària més competitiva. Aleshores, els nous competidors internacionals amb produccions més àmplies, productivitats superiors i costos més competitius van ser els principals responsables de les caigudes salarials del sector secundari mallorquí dels anys seixanta (Manera i Navinés, 2018). De fet, el gran augment del consum privat internacional no va ser capaç de disminuir l'impacte d'aquesta pèrdua competitiva. Aquest fet provoca la cerca d'alternatives econòmiques pels empresaris, influenciats, també, per l'auge turístic del moment (Roca, 2010). L'exemple més clar d'activitats tradicionals que van patir aquest procés internacional fou el sector tèxtil. El sector va tenir l'impacte negatiu de l'augment competitiu internacional, l'augment dels sous dels treballadors del sector¹⁵, i la obsolescència de les instal·lacions i maquinària de les fàbriques tèxtils (Roca, 2010).

Tot i així, a partir del *Plan de Estabilización*, l'any 1959, amb les mesures d'obertura econòmica estatal juntament amb els anys de bonança econòmica pel conjunt de països capitalistes, hi ha indústries mallorquines que s'aprofiten d'aquesta conjuntura econòmica, i aconseguen un gran creixement tot i la pèrdua de competitivitat industrial. Els factors més favorables per a aquest conjunt d'activitats són la demanda turística del moment i l'alta especialització sectorial de la qual disposaven. Un exemple d'aquestes indústries que es beneficien de la terciarització de l'economia són les fàbriques que es dediquen a produir perles artificials. Encara que les productores d'aquests béns ja tenien una llarga carrera a Mallorca, va ser l'arribada turística la que va provocar l'alt volum de vendes (Roca, 2010).

Un altre sector industrial que va conèixer un gran desenvolupament durant aquesta època va ser la metal·lúrgia. El pol d'industrialització de més rellevància que va aconseguir un gran progrés es troba a la barriada de Son Fortesa-Son Costa- els Hostalets, concentrant a més de 1.000 treballadors ocupats en les activitats metal·lúrgiques. Les empreses de més importància d'aquest parc industrial són Can Buades, productora d'aixetes de disseny propi, la qual ocupava a més de 400 treballadors; La Fertilitzadora i la fàbrica tèxtil Ses Sedes (Roca, 2010).

¹⁵ Les pujades salarials dels productors de cotó són degudes a l'aprovació d'un nou conveni col·lectiu interprovincial, l'abril del 1962 (Roca, 2010).

Per tant, després de la Segona Guerra Mundial la indústria mallorquina aconsegueix un petit repunt gràcies al fort dinamisme que agafa l'economia europea, junt amb les polítiques aperturistes franquistes (Manera i Navinés, 2018). Els canvis econòmics i de legislació laboral que han succeït en l'àmbit internacional, són els que més incideixen en la creixuda de l'economia europea, creant una potent demanda turística, que veu a Mallorca com una localització de destinació ideal per les seves demandes, entre les quals destaquen el sol i platja. L'existència de subsectors agrícoles vinculats amb subsectors tradicionals enfocats amb la demanda internacional i les activitats industrials que creixen amb el turisme no aconsegueixen aturar la davallada d'ocupacions del sector primari i el sector secundari. Aleshores, Mallorca, tot i patir un procés de desindustrialització, sap aprofitar l'augment de la demanda turística per reorientar la seva economia cap al sector terciari, en general i cap a les activitats que abasteixen la demanda d'aquests nous turistes, en particular.

3.3.2. El sector terciari i la construcció

Tal i com ja hem vist, tot i que s'ha generalitzat la idea que les activitats turístiques a les Illes Balears va començar durant els anys cinquanta i seixanta del segle XX, aquesta ja es va desenvolupar al començament del segle XX (Méndez, 2020).

El gran desenvolupament del sector primari i industrial durant la primera meitat del segle XX no va frenar l'aparició del sector serveis i, en especial, el sector turístic. El sector serveis es va començar a desenvolupar a l'arxipèlag balear a les dècades de 1920 i 1930, sobretot a Mallorca i Eivissa. L'any 1931 va haver-hi 21.000 turistes allotjats als Hotels, i 22.000 arribats en 70 vaixells de creuer, resultant una arribada de 43.000 turistes a Mallorca¹⁶. L'any 1931, l'ocupació dels hotels de Mallorca fou d'un total de 309.084 dies d'estada, concentrant-se la gran majoria en els períodes d'estiu, cosa que mostra la tendència d'estacionalització de la demanda turística de l'illa (Taula 3).

¹⁶ *Memoria comercial, año 1931* realitzada per la *Cámara provincial de comercio, industria y navegación de Palma de Mallorca*. pp. 146. El nombre de turistes és en realitat major del que mostra aquesta estadística degut al gran nombre dels que viuen com a hostes a cases llogades, motiu pel qual són difícils de controlar.

Taula 3. Dies d'estada als hotels de Mallorca. Any 1931

Mes	Nº dies
gener	23.000
febrer	19.000
març	22.000
abril	45.000
maig	17.797
juny	70.318
juliol	12.672
agost	17.649
setembre	11.332
octubre	15.826
novembre	22.226
desembre	24.264

Font: *Cámara provincial de comercio, industria y navegación de Palma de Mallorca. Memoria comercial, año 1931*, pp. 146

Durant les dècades de 1920 i 1930, els empresaris mallorquins van implantar una sòlida estructura empresarial, caracteritzada per la cooperació i competència entre les empreses, que va servir com a precedent del posterior ràpid i sostingut desenvolupament turístic durant la segona meitat del segle XX i principis del XXI (Manera, 2003). En aquest sentit, l'empresariat mallorquí ja havia aconseguit la capacitat d'adaptació econòmica envers la demanda internacional, podent, d'aquesta manera, fer variacions sectorials per tal d'oferir els serveis i productes més adequats del moment (Manera i Parejo, 2012). A més de les habilitats empresarials, és rellevant la mà d'obra versàtil que existeix a l'illa, que prové d'aquesta capacitat de modificar els sectors econòmics al llarg de la seva història (Méndez, 2020).

La incipient activitat turística mallorquina durant els anys anteriors a la Guerra Civil va rebre 90.000 turistes a l'illa, mostrant, d'aquesta manera, que el sector turístic ja havia esdevingut rellevant a l'economia de Mallorca abans de l'època daurada del capitalisme (Barceló i Pons, 1966), però va veure's frenada per la guerra, la posterior etapa autàrquica del Règim i el bloqueig internacional a l'estat espanyol.

Ja s'ha comentat que el final de la Segona Guerra Mundial la política franquista va suposar la realització de canvis cap a l'obertura econòmica. A més, l'estat espanyol també va veure's beneficiat per l'onada anticomunista. Però la conjuntura política i econòmica més rellevant del període van ser les polítiques keynesianes implementades

arreu dels països capitalistes europeus, d'entre les quals destaquem les relatives a la legislació laboral, afavorint, així, al gran creixement de la demanda turística, gràcies a l'ascens de les classes mitjanes (Roca, 2010), a més de les millores de transport (Méndez, 2020). La recuperació econòmica europea, afavorint la demanda d'oci per part de la població, i la dinamització del comerç exterior d'Espanya van permetre el creixement econòmic insular a partir de les activitats enfocades a les demandes massives de turisme.

El factor que va ser força rellevant per al procés desindustrialitzador mallorquí va ser el gran augment de productivitat industrial i, conseqüentment, de competitivitat que va desenvolupar-se a l'interior del continent europeu després de la Segona Guerra Mundial, motivat, en part, pels efectes econòmics del Pla Marshall. Aleshores, els empresaris van trobar-se en una situació en la qual les seves fàbriques industrials necessitaven de millors nivells tècnics de maquinària, havent de renovar les infraestructures fabrils, o invertir al sector incipient del moment, el turisme.

Que ja hi hagués les bases estructurals empresarials i d'infraestructura turística durant les primeres dècades del segle XX va ser molt rellevant per la consolidació de les activitats turístiques a Mallorca, i va ajudar a la posterior embranzida de construcció per poder atendre la màxima demanda turística del moment (Manera, 2003). Per tant, és degut a la visió transformadora de l'empresariat mallorquí, i a l'auge turístic internacional dels anys posteriors a la Segona Guerra Mundial, que els treballadors de les indústries tradicionals i agrícoles, motivats per les millores salarials que podien trobar, en part, gràcies al gran desenvolupament d'infraestructura turística que impulsaven els empresaris, van desplaçar-se cap a les activitats turístiques i de construcció (Barceló i Pons, 1966), portant al procés desindustrialitzador mallorquí.

A més dels treballadors que van canviar de sector, un gran nombre de les noves ocupacions en aquestes activitats van ser ocupades per immigrants. Entre el 1950 i el 1960, a les Balears van arribar quasi 2 milions i mig d'immigrants, gràcies al gran desenvolupament dels complexos turístics a l'arxipèlag (Banco Exterior de España, 1962).

Com a exemple de la visió i experiència històrica dels empresaris Mallorquins es troben els canvis en les activitats agrícoles, amb les transformacions de l'estructura de propietat i dels conreus, i dels canvis en les activitats manufactureres, sempre adequant-

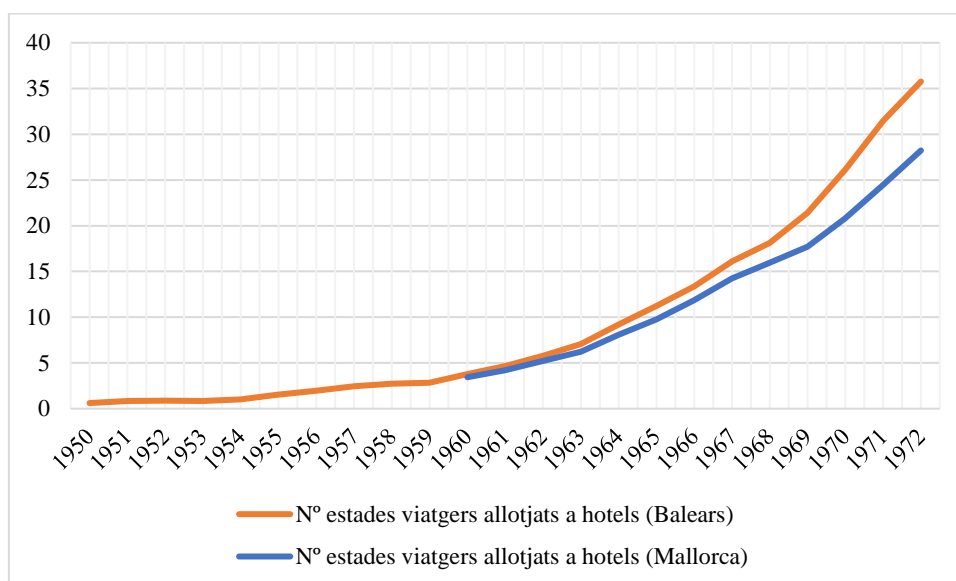
se a les demandes regionals i internacionals del moment (Manera, 2003). Amb això s'aconsegueix integrar la mà d'obra, i generant capacitats estructurals per al correcte desenvolupament dels canvis estructurals econòmics de l'illa.

Aleshores, l'acumulació d'experiència i visió de mercat per part dels empresaris, i la polivalència de la mà d'obra són els factors que, juntament amb el gran creixement dels reclams turístics durant els anys cinquanta i seixanta, han permès l'exponencialitat i la consolidació del sector turístic a Mallorca (Manera, 2003). Aquests fets han contribuït a la transformació del model econòmic de l'illa, basant-se en el sector turístic, amb pèrdues de les activitats primàries i secundàries, amb l'excepció de la construcció (Manera, 2009).

Existeixen diversos exemples d'empresaris mallorquins del sector industrial que reorienten el seu model econòmic cap al sector turístic, provocant així el procés desindustrialitzador mallorquí. Com a exemples d'empresariat que inverteix en turisme durant els anys del boom turístic, trobem l'empresari sabater Llorenç Fluxà Figuerola que l'any 1960 va comprar Viatges Ibèria, i Marc Ferragut Fluxà, també propietari de fàbriques de calçat que a finals dels anys seixanta va crear l'Auditorium de Palma (Roca, 2010).

Aquest creixement del sector turístic es veu reflectit en el nombre de viatgers allotjats a complexos hotelers de les Illes Balears (Gràfic 3). El 1950 es van comptabilitzar 610.500 estades i al llarg del període estudiat es veu un continu creixement progressiu fins el 1959, any en que es va desenvolupar el *Plan de Estabilización*. Amb l'obertura econòmica nacional que va implicar aquest pla econòmic, el nombre d'estades als hotels Balears, van tenir un augment exponencial fins el 1972, amb gairebé 36 milions d'estades. A més, remarcant la importància de Mallorca en aquestes activitats dins l'arxipèlag balear, d'aquests 36 milions a totes les Balears, la Balear Major va tenir l'arribada de més de 28 milions (Gràfic 3).

Gràfic 3. Nombre d'estades de viatgers allotjats a hotels de les Balears i de Mallorca

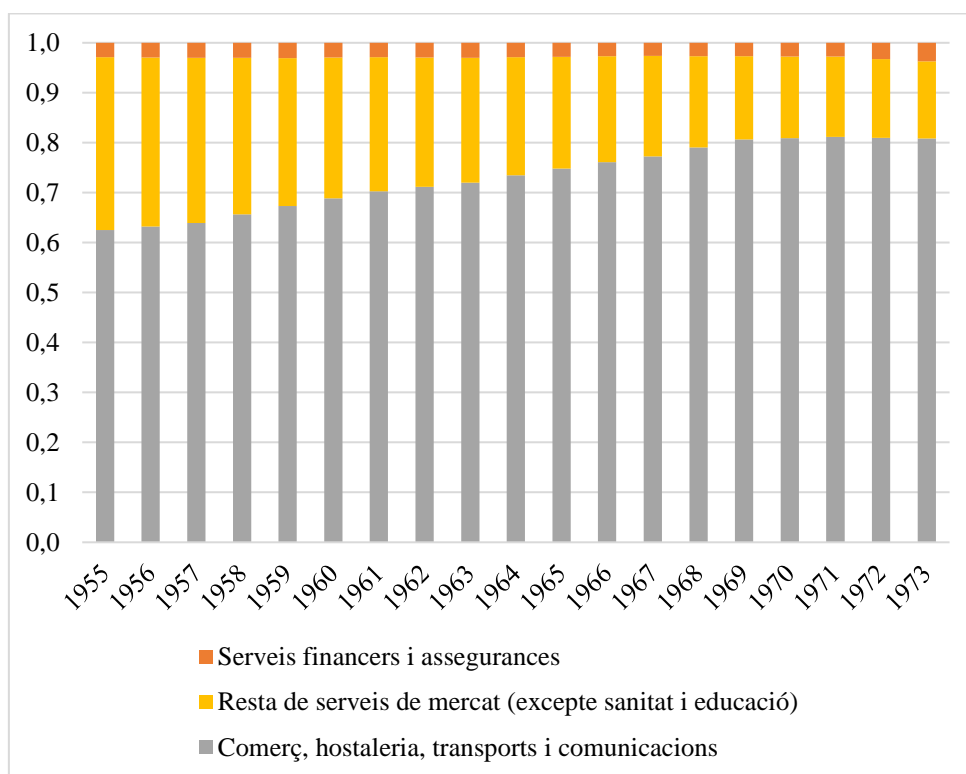

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del *Ministerio de información y turismo*¹⁷

Tot i que es considera que el procés desindustrialitzador mallorquí ha portat a la terciarització econòmica, és important analitzar l'impacte dels diversos serveis per poder veure quines activitats han estat les més rellevants. Dins dels serveis de venda sense sanitat i educació, s'hi troben els serveis financers i assegurances; el comerç, hostaleria, transports i comunicacions; i la resta de serveis de mercat, excepte sanitat i educació. El Gràfic 4 mostra com el percentatge d'ocupacions relatives a les activitats comercials, hostaleria, transports i comunicacions han augmentat any rere any, passant de ser el 62% del total dels serveis de venda l'any 1955, al 80% el 1973. Aquest fet demostra que el procés de terciarització mallorquí s'ha produït gràcies al gran creixement de les activitats turístiques (Gràfic 4).

¹⁷ Les dades s'han extret de diversos arxius de l'Arxiu del Regne de Mallorca: Ministerio de información y turismo, Delegación provincial de Baleares (1964, 1967 y 1972) "El Turismo en Baleares. Datos Estadísticos". *Recopilación y ordenación de datos. Oficina de información de la Subsecretaría de turismo de Palma de Mallorca.*

Gràfic 4. Nombre d'ocupats desagregats del sector 'Serveis venda sense sanitat i educació' (percentatge)

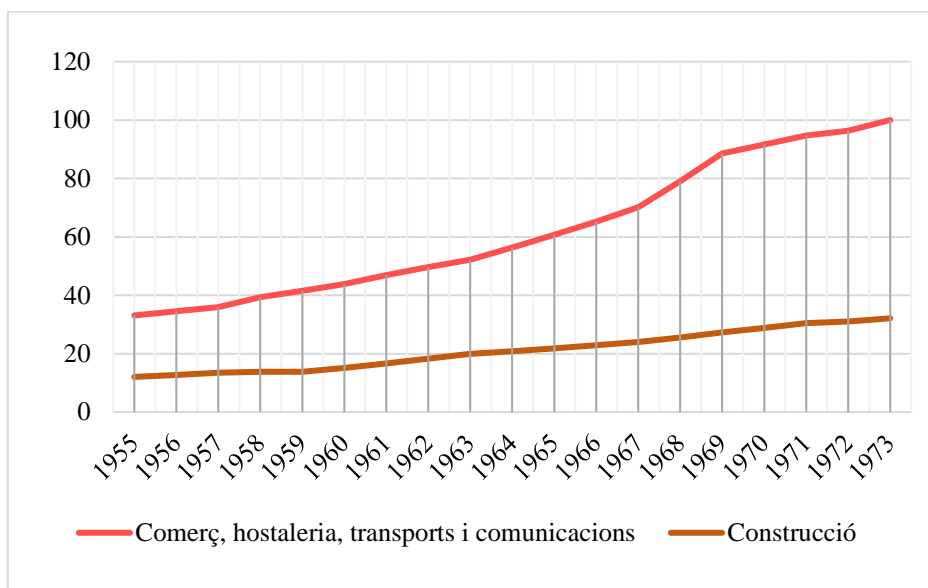

Font: FEDEA i *Instituto de Análisis Económico*

Estudiant l'evolució del sector turístic i la construcció entre 1955 i 1973, s'observa com l'ocupació de les activitats turístiques a Mallorca van créixer exponencialment. Per fer l'anàlisi, s'han integrant les activitats comercials, hostaleria, transports i comunicacions, que són les més rellevants per analitzar l'impacte de les activitats turístiques. L'any 1955, moment en que es començava a desenvolupar el turisme de masses, els ocupats en aquest sector eren 33 mil persones, els quals van augmentar any rere any arribant a 100 mil ocupats l'any 1973 (Gràfic 5).

El sector de la construcció, estretament vinculat al turístic, va augmentar progressivament, aconseguint augmentar més de 20 mil ocupats a l'illa, arribant a 32 mil el 1973 (Gràfic 5).

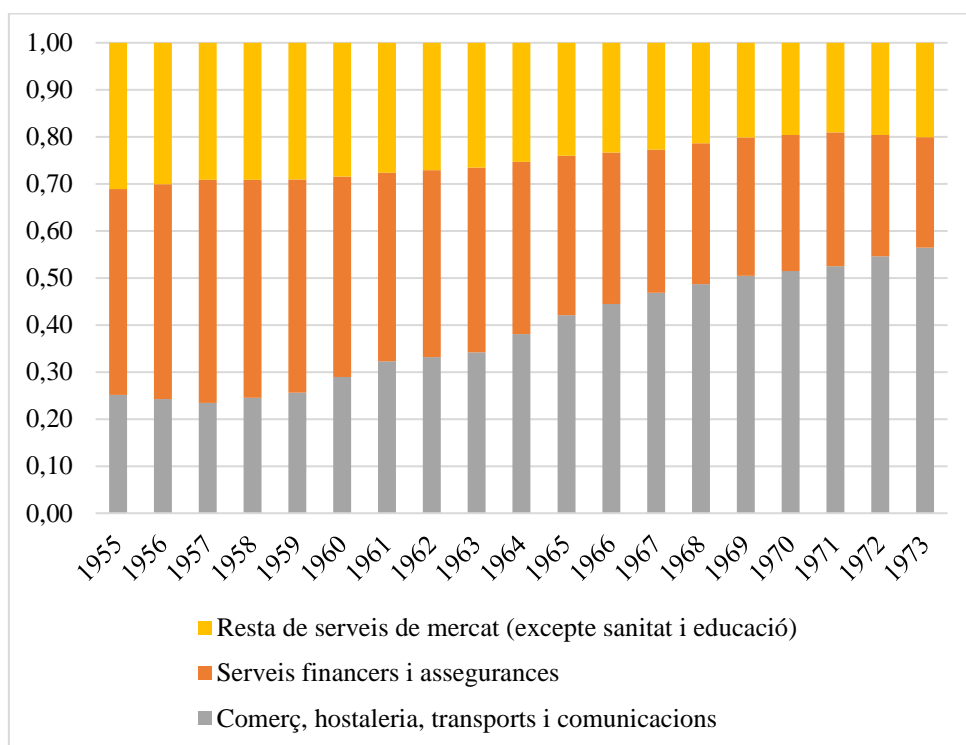
Gràfic 5. Nombre d'ocupats dels sectors 'Comerç, hostaleria, transports i comunicacions' i 'Construcció' (milers de persones)

Font: FEDEA i *Instituto de Análisis Económico*

Analitzant el VAB real dels serveis de venda sense la sanitat i l'educació, tot i que també mostra un creixement del pes de les activitats turístiques, tal i com s'ha vist amb l'ocupació, el pes total de les activitats comercials, hostaleria, transports i comunicacions no és tant gran com les taxes d'ocupació. L'any 1955 el servei que aportava més Valor Afegir Brut a l'economia mallorquina eren els serveis financers i d'assegurances, amb un 40,8% del total dels serveis. Les activitats comercials, hostaleria, transports i comunicacions suposaven un 23,5%, i la resta de serveis un 29%. El pes del VAB real dels serveis financers i assegurances, i de la resta de serveis de mercat van anar disminuint durant tot el període analitzat, arribant el 1973 a tenir un pes del 19.4% i 16.6%, respectivament. La dada més rellevant per aquest estudi és però el gran augment del VAB real de les activitats enfocades a les demandes turístiques, les quals van doblar el seu pes en l'economia mallorquina, arribant a generar pràcticament la meitat del VAB real dels serveis de venda sense educació ni sanitat (Gràfic 6).

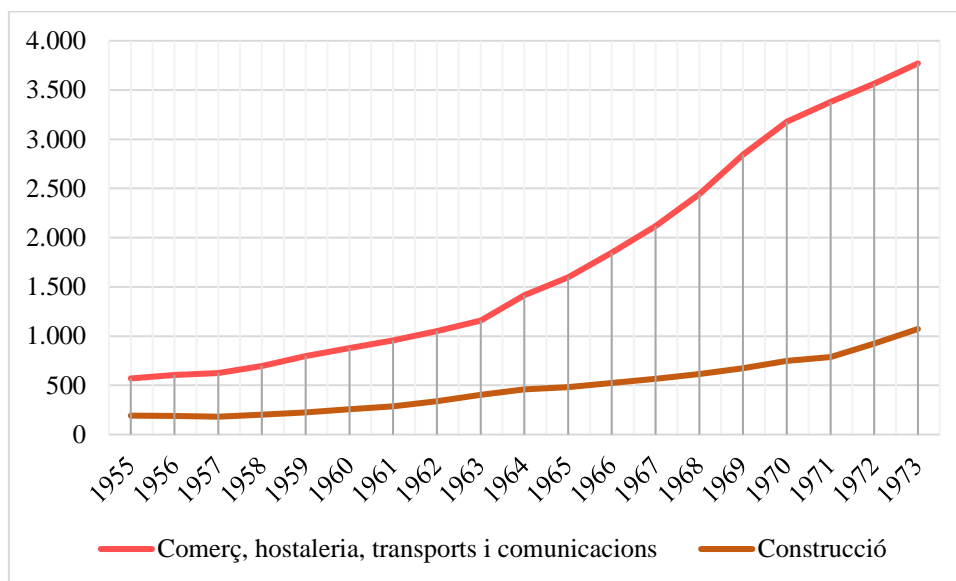
Gràfic 6. VAB real desagregat del sector ‘Serveis venda sense sanitat i educació’ (percentatge)

Font: FEDEA i *Instituto de Análisis Económico*

L'evolució del VAB real sobre el sector turístic i la construcció ha estat força positiu durant tot el període analitzat. Amb l'arribada massiva de turistes, les activitats comercials, hostaleria, transports i comunicacions van créixer exponencialment fins el 1973, any de la primera crisi del petroli, passant de generar 570 milions d'Euros l'any 1955, a generar-ne 3.770 milions el 1973. La construcció, incentivada per l'auge turístic del moment, va augmentar gràcies a la necessitat d'ampliar infraestructures per l'acollida dels turistes. Tot i que des del 1955 al 1957 va disminuir lleugerament, a partir d'aquest any va tenir un creixement sense precedents pel sector, pràcticament sextuplicant el seu valor generat del 1957 (Gràfic 7).

Gràfic 7. VAB real dels sectors ‘Comerç, hostaleria, transports i comunicacions’ i ‘Construcció’ (milions d’euros)

Font: FEDEA i *Instituto de Análisis Económico*

En resum, les dades mostren com efectivament a Mallorca ha esdevingut un procés de desindustrialització i terciarització entre els anys 1950 i 1973. Aquest canvi de paradigma econòmic de Mallorca s’ha produït a partir del creixement exponencial del sector serveis, a partir de l’auge de les activitats turístiques i la construcció, i la davallada del pes en l’economia dels sectors primari i secundari.

4. Conclusions

Aquest treball mostra com els condicionants i factors que incideixen en el procés de desindustrialització i terciarització de l’economia a Mallorca es van donar, principalment, durant l’etapa daurada del capitalisme, entre els anys posteriors a la Segona Guerra Mundial i la primera crisi del petroli, tot i que hi ha altres factors que es troben ja a finals del segle XIX, com és l’experiència de mercat dels empresaris mallorquins. Tot i això, el gran creixement del sector turístic i la pèrdua del pes industrial dins l’economia mallorquina es desenvolupa i consolida als inicis de la dècada dels seixanta.

Durant els cinquanta anys anteriors a la Guerra Civil espanyola l’empresariat mallorquí va aconseguir adquirir experiència de mercat, acostumada a la flexibilització de

l'estructura econòmica, adaptant-se a les demandes exteriors. En aquest sentit, el pes que ha tingut l'empresariat en aquest procés de canvi estructural econòmic mallorquí ha estat determinant. Aquestes bases, juntament amb la infraestructura creada a Mallorca durant les primeres dècades del segle XX per abastir les demandes turístiques ja existents, van ser les que van permetre la posterior consolidació de l'activitat turística insular a partir de la segona dècada del segle XX.

Aleshores, tot i que l'estructura econòmica de Mallorca d'abans de l'arribada franquista al poder estatal espanyol estava basada en el sector primari i el sector secundari, aquesta estructura es reorienta a un sector de serveis nou, el turisme de masses. Aquest incipient sector va aconseguir el creixement exponencial gràcies, per una banda, a l'augment de la demanda, sobretot estrangera impulsada per les polítiques keynesianes de redistribució de la renda i de mesures laborals que van suposar un increment de les demandes d'oci internacionals i, per altra banda, a les característiques insulars que ajuden a consolidar una oferta pròpia que atreu aquesta demanda turística.

Amb el final de la Segona Guerra Mundial, el Pla Marshall (incentiu per a la prosperitat de les economies europees) i les polítiques keynesianes que es van estendre arreu dels països capitalistes europeus, es va generar un gran augment de la competència industrial d'aquests territoris. Aleshores, la indústria Mallorquina va patir pèrdues de competitivitat sectorial, les quals van suposar el dilema empresarial de si reinvertir en maquinària actualitzada, per a poder sobreviure a la competència exterior, o si invertir en les activitats turístiques, les quals proporcionaven beneficis econòmics capaços d'amortitzar la inversió de manera ràpida.

A partir de les dades del VAB real, aquest treball estudia la seva evolució per tal de comprendre la transcendència de la consolidació del nou sector, el turisme de masses, i del procés desindustrialitzador que va patir l'illa durant el període que transcorre entre l'obertura econòmica d'Espanya fins a la primera crisi del petroli, el 1973, quan es va entrar en una fase de recessió econòmica degut, principalment, al gran encariment del preu de l'energia. Les dades mostren com en aquest període es produeix un descens del pes de l'ocupació i del VAB real del sector primari i el sector secundari, i un gran augment del pes del sector terciari i de la construcció, gràcies sobretot a l'auge de les activitats turístiques.

L'anàlisi del treball mostra doncs, com el procés de desindustrialització i terciarització a Mallorca no ha estat només fruit dels canvis en la política econòmica del període, sinó que s'ha produït per causes de naturalesa molt diversa, com és la conjuntura econòmica i social nacional i internacional dels anys seixanta, la pèrdua de competitivitat dels sectors tradicionals mallorquins o l'experiència històrica de mercat de l'empresariat insular.

Les aportacions de la literatura anterior d'història econòmica permeten mostrar com l'empresariat mallorquí adaptava el model econòmic insular a les necessitats exteriors. En aquest punt, el treball pretén suggerir com a vies d'investigació l'existència de condicionants endògens, com és la cultura de mercat, que poden influir en el desenvolupament de les economies regionals. Investigar si s'ha produït un canvi de paradigma econòmic semblant al cas mallorquí a altres regions pot ajudar a entendre si existeixen més condicionants que interfereixin en aquesta transformació econòmica. A més, obtenint més dades qualitatives, com pot ser l'entrevista a antics empresaris de Mallorca del període estudiat, pot generar nova informació per tal de treure conclusions més sòlides al respecte. Aleshores, s'obren noves vies d'estudis per la història econòmica, els quals podran permetre ampliar el coneixement dels condicionants que interfereixen en l'evolució econòmica de les regions.

BIBLIOGRAFIA

Asamblea General de la ONU (1948): "Declaración Universal de los Derechos Humanos" (217 [III] A). París.

Banco Nacional de España (1962): "Hechos y cifras de la economía española. 1962"

Barceló i Pons, B. (1966): "Mallorca: fantasía, realidad y sinrazón del turismo", *Cuadernos de arquitectura*, (65), pp. 13-16

Barciela, C. (2005): "La edad de oro del capitalismo (1945-1973)", *Historia económica mundial: siglos X-XX*

Binimelis, J. (2006): "¿Hacia el sector ganadero sostenible? La ganadería en Mallorca en el tránsito del desarrollismo al postproductivismo", *BSO2003-01844. Ministeri de Ciència i Tecnologia*

Blas, J. i Baranda, J. L. (2019): "«Plan de Estabilización» de 1959. La España franquista bajo la supervisión del Fondo Monetario Internacional", *Descubrir la Historia. Revista independiente de divulgación histórica*

Consejo Nacional de Empresarios (1975): "Jornadas Sindicales sobre la energía", *Madrid. 1975*

Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Mahón (1909): "Memoria de los trabajos realizados durante el año 1908"

Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca (1931): "Memoria comercial, año 1931"

Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca (1965): "Memoria comercial y de Trabajos del año 1965"

Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca (1971): "Boletín de la Cámara oficial de comercio, industria y navegación – Año 1971"

Casasnovas, M. A. (2006): *Història econòmica de Menorca. La transformació d'una economia insular (1300-2000)*, Palma de Mallorca, Editorial Moll

Cirer, J. C. (2012): "The Beginnings of Tourism in Majorca. 1937-1914", *Annals of Tourism Research*. 39 (4), pp. 1779-1796

Cirer, J. C. (2014): "Spain's new coastal destinations 1883-1936: The mainstay of development of tourism before the Second World War", *Annals of Tourism Research*, 45, pp. 18-29

Correyero, B. (2014): "La propaganda turística y la política turística española durante el franquismo... cuando el turismo aún no era de masas", *I Jornadas sobre Historia del Turismo, Madrid, Alianza Editorial*

González, J. M. i Somoza, J. (2004): "Territorio e inmigración en España. Análisis de casos en Palma de Mallorca y León", *Cybergeo: European Journal of Geography*

Larrinaga, C. (2015): "De las playas frías a las playas templadas: la popularización del turismo de ola en España en el siglo XX", *Cuadernos de Historia Contemporánea*. 37, pp. 67-87

Manera, C. (2003): *El model històric de creixement a les Illes Balears: un intent de teorització*, Palma, Lleonard Muntaner

Manera, C. (2009): "El creixement de l'economia turística a les Illes Balears, 1970-2008", *Recerques: història, economia, cultura*, pp. 151-192

Manera, C. i Garau, J. (2005): "Los costes de la insularidad en el desarrollo económico. Un contraste en el Mediterráneo occidental (1987-2002)", *Mediterráneo Económico*, vol. 7

Manera, C. i Navinés, F. (2018): *La indústria invisible, 1950-2016. El desenvolupament del turisme a l'economia balear*, Palma de Mallorca, L'Arjau

Manera, C. i Parejo, A. (2012): "El índice de producción industrial de las Islas Baleares, 1850-2007", *Revista de historia industrial*, nº 50

Martínez, E. (2003): "El sector exterior durante la autarquía: una reconstrucción de las balanzas de pagos de España (1940-1958)", *Banco de España. Servicio de Estudios*. pp. 38-62

Méndez, A. X. (2020): "La eclosión del turismo en Baleares. El retraso de Menorca y los factores del éxito turístico (1900-1936)", *Revista Investigaciones Turísticas*, nº 19, pp. 163-185

Arxiu del Regne de Mallorca. Ministerio de información y turismo, Delegación provincial de Baleares (1964, 1967, 1972): "El Turismo en Baleares. Datos Estadísticos". *Recopilación y ordenación de datos. Oficina de información de la Subsecretaría de turismo de Palma de Mallorca*. Años 1964, 1967, 1972

Naharro, J. M^a. (1951): "La economía de postguerra". *Revista de Economía Política*, 7, Mayo/Septiembre: pp. 90-143

Parejo, A. (2001): "Industrialización, desindustrialización y nueva industrialización de las regiones españolas (1950-2000). Un enfoque desde la historia económica", *Revista de Historia Industrial*, nº 19-20, (2001)

Pellejero, C. (2002): "La política turística en la España del siglo XX: una visión general", *Historia Contemporánea* 25, 2002, pp. 233-265

Roca, J. (2010): "La indústria mallorquina durant el franquisme (1939-1975)", *Quaderns d'història contemporània de les Balears*, nº. 69

Rodríguez, N. (2015): "El comienzo del turismo español: una aproximación a los precedentes de las relaciones públicas institucionales (1900-1950)", *Revista internacional de relaciones públicas*, nº 9, vol. V. pp. 5-24

Rosendorf, N. M. (2014): "Franco Sells Spain to America. Hollywood, Tourism and Public Relations as Postwar Spanish Soft Power", *New York: Palgrave Macmillan*

Salvà, P. A. (2003): "Análisis de la agricultura balear. Evolución y situación actual", *Jornada autonómica de Baleares*

Vallejo, R. (2011): "Turismo y desarrollo económico en España durante el franquismo, 1939-1975", *Revista de la Historia de la Economía y de la Empresa*, VII, 2013, pp. 423-452

Vallejo, R. (2015): "¿Bendición del cielo o plaga? El turismo en la España franquista, 1939-1975", *Cuadernos de Historia Contemporánea* 2015, vol. 37, pp. 89-113